

Jsou čeští senioři chudí?*

LADISLAV RABUŠIC**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Are the Czech Elderly Poor?

Abstract: The paper is interested in the economic dimension of population ageing and seeks to answer the question of whether the Czech retired elderly are poor or not. In doing so the author analyses at first various objective indicators of their standard of living (e.g. relation of mean income and mean pension, pension income inequalities, the proportion of the elderly who are below the Czech poverty line, consumption patterns etc.), and secondly using the Dutch subjective poverty approach he presents various indicators of subjective poverty. He comes to the conclusion that as far as objective poverty is concerned, the Czech elderly are not really poor though their living standard is in many cases not very high. On the other hand, from a subjective perspective, about 30-50 per cent of them perceive their situation as poor. Finally, the relation of concepts of poverty and social exclusion is mentioned briefly. It is argued that a feeling of social exclusion can be a function of age and of inevitable events which come with age: retirement, the loss of a partner, chronic disease, and moving out. Therefore, not only poverty but a broader concept of social exclusion of the elderly should be a focus of Czech social policy.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 3: 303-320)

Úvod

Stáří a chudoba jsou dva fenomény, mezi nimiž byla vždy a v každé společnosti poměrně úzká korelace [viz např. Hendricks a Hendricks 1986, Walker 1993]. Zavedení systémů důchodového zabezpečení bylo aktem, který se snažil tuto korelaci rozrušit. Ačkoliv starobní penze zlepšily životní úroveň důchodců nebývalým způsobem, názory na to, zdali jsou senioři z hlediska chudoby rizikovou skupinou, se různí. Mnozí zahraniční analytici tvrdí, že i ve vyspělých zemích jsou senioři stálou a početně nemalou komponentou chudé populace.¹ Britská zkušenost např. naznačuje, že mnozí senioři v Británii stále žijí na okraji chudoby – ať z hlediska oficiální hranice chudoby, nebo z hlediska průměrné životní úrovně [Walker 1993].

Obecně, zdá se, ovšem v zahraničí sílí hlasy, které říkají, že životní úroveň dnešních seniorů, především těch mladších, roste [Walker, Guillemard a Aber 1993], že senio-

*) Upravená verze příspěvku, který zazněl na konferenci *Česká společnost a senioři* na podzim roku 1997 v Brně. Výzkum pro tuto stať byl podporován finančními prostředky GA ČR, projekty č. 403/95/0525 a 403/96/K120.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 41 12 13 01, fax (05) 41 12 14 06, e-mail rabu@fss.muni.cz

1) Bylo tomu tak i u nás za socialismu. Hiršl [1979, 1988] ve svých analýzách „domácností s omezenou možností spotřeby“, což – pro ty, kdo již nepamatují ony doby – byl eufemismus pro chudobu, ukázal, že v době reálného socialismu byly domácnosti důchodců nezanedbatelnou součástí chudé populace a tvořily asi třetinu českých chudých.

ři mají mnohem vyšší životní úroveň než dříve a že stáří již nemůže být s chudobou asociováno nebo že přinejmenším senioři nemohou být považováni za univerzálně chudou sociální kategorii [viz např. Crystal 1996]. Někteří zdůrazňují, že z důvodů prostého početního růstu se seniorům daří ovlivňovat sociální zákonodárství takovým způsobem, že se jejich situace zlepšuje a že se tak děje na úkor mladých věkových kohort [viz Preston 1984]. Americká data naznačují, že dostupnost zdrojů na pokrytí základních potřeb je mezi americkými seniery velmi různá, nicméně celkově se zdá, že dnešní američtí důchodci mají adekvátní příjmy a adekvátní bydlení [Atchley 1988]. Crystal [1996] zastává dokonce názor, že snížení příjmu po odchodu do důchodu po 65. roce věku – když se vezme v úvahu velikost domácnosti, velikost jejího majetku a velikost nepřiznaných příjmů – je v Americe minimální. Norské údaje [Gulbrandsen a Langsether 1997] vypovídají o tom, že celkově jsou příjmy domácností, včetně příjmů z veřejných transferů a z kapitálu v jednotlivých věkových kohortách rozloženy poměrně rovnoměrně a že z hlediska celkového majetku domácností, to je včetně hodnoty nemovitostí, na tom nejsou norští senioři (ve věku 67+) nijak špatně.

V české společnosti by se podle obecné mediální rétoriky a podle postojů české veřejnosti mohlo zdát, že většina českých seniorů je chudá. Podle výzkumů IVVM se v roce 1994 česká veřejnost domnívala, že mezi důchodci je 41 % chudých [„Názory...“ 1994]. Podíl české veřejnosti, která se domnívá, že zabezpečení ve stáří je špatné, se podle výzkumů téže agentury pohyboval v letech 1995-1997 kolem 65 % [„Hodnocení...“ 1997].

Sociologové dobře vědí, že výpovědi o realitě ještě nemusejí znamenat realitu samotnou a že jedinci nevidí skutečnost objektivně, tedy takovou, jaká je, nýbrž že ji vnímají prizmatem své percepce a tato percepce je sociálně podmíněna. Základní otázka tohoto příspěvku tedy zní: Je chudoba českých seniorů skutečná nebo to je sociálně konstruovaný mýtus?

Aby bylo možné na naši otázku odpovědět, je třeba si ujasnit, co vlastně termín „chudoba“ znamená.² Jak již české sociologické obci ukázal Večerník [1991] a Mareš

²) Čtenáře možná překvapuje, že neustále hovořím o chudobě a vůbec se nezmiňuji o bohatství. Příčin je několik. Především, česká společnost je vzhledem k normálním evropským standardům spíše chudou společností. Byť se míra české chudoby podle její oficiální definice pohybuje na úrovni asi 3 % domácností, což je méně než v mnoha západoevropských zemích, není z tohoto ukazatele možné usuzovat na celkovou situaci v zemi. Je třeba si totiž stále uvědomovat, že nastavení hranice chudoby, byť se děje na základě expertního posouzení, jaké základní potřeby musí být člověk schopen uspokojovat, je přece jen aktem, v němž se promítají ekonomické a politické tlaky. Většinou jsou hranice chudoby nastaveny tak, jak dovolují především ekonomické možnosti. Má-li společnost málo na to, aby přerozdělovala, musí nastavit hranici životního minima, tedy chudoby, tak přísně, aby pod ni spadlo jen tolik domácností, kolik je stát ekonomicky schopen podporovat. Pro posouzení celkové bohatosti země je proto třeba hledat ukazatele *kvality životní úrovně* a ty by ve srovnání se západoevropským standardem českou chudobu odhalily nemilosrdně. Sociologie bohatství se v českých sociálních vědách zatím neobjevila, takže indikátory bohatství u nás zatím nemáme formulovány. I když příjmové diference narůstají – v roce 1996 byl příjem populace v nejnižším decilu příjmového rozložení šestkrát nižší než u populace v nejvyšším příjmovém decilu, zatímco v osmdesátých letech, jak zjistil Večerník [1995], se příjmy dolního a horního decilu příliš nelišily od průměru – nevíme, koho považovat statisticky za bohatého. Z hlediska výše příjmu byla podle výzkumu IVVM z ledna 1997 [„O názorech...“ 1997] zprůměrovaná částka měsíčního příjmu člověka, kterého by respondent považoval za bohatého, asi 36 000 Kč. Z hlediska skutečného průměrného příjmu, který tehdy činil asi 10 000 Kč, to znamená, že

s Rabušicem [1996], definovat chudobu není jednoduché, neboť je to koncept, který má výraznou ekonomickou, sociální a kulturní (normativní) dimenzi, takže je politicky nesmírně citlivý. Nebudu zde zacházet do detailů jednotlivých definic chudoby a způsobů jejího měření, o tom se čtenář může dozvědět více právě ze statí výše zmíněných autorů. Pro naši potřebu budu vycházet z faktu, že chudobu je možno chápat jako jeden ze sociálních problémů a teorie sociálních problémů praví, že jakýkoliv sociální problém má vždy svou objektivní stránku, již tvoří skutečně existující podmínky definované jako problematické, a svou stránku subjektivní, tedy percepci těchto podmínek sociálními aktéry. I v úvahách o chudobě je tedy třeba odlišovat její stránku objektivní od stránky subjektivní. Odpovědět na otázku, již se zde zabýváme, proto znamená, že musíme analyzovat chudobu jak v její objektivní, tak i subjektivní podobě.

Objektivní chudoba českých seniorů

Pro podmínky, které determinují život českých seniorů poté, kdy odejdou do důchodu, platí u nás v podstatě totéž, co pro seniory ve vyspělých západních zemích. O jejich životní úrovni říká Walker, že je „funkcí jejich přístupu ke zdrojům během dřívějších fází životního cyklu. Profesionální status v těchto fázích determinuje příjmovou úroveň, a tím i příležitosti k úsporám, k investicím do majetku a k jiným formám vlastnictví“ [Walker 1993: 228].

V českých podmínkách z důvodů výrazně odlišné politické a ekonomické situace však z tohoto obecně fungující mechanismu existovalo, jak ukázal Mareš s Možným [1995], několik výjimek. (1) Vemlouvavá ideologie socialistického státu neustále ujišťovala nové a nové kohorty seniorů, že důchod je „zasloužený odpočinek“, během něhož se stát o každého důchodce kompletně postará a vrátí mu to, co si za celý život našetřil. I když realita pak byla poněkud jiná, bylo pro mnohé budoucí seniory velmi pohodlné nestarát se příliš o svou důchodcovskou budoucnost. Míra úspor tak byla u mnohých nevelká. (2) Celková nízká životní úroveň si vynucovala mezigenerační spolupráci a finanční transfery: rodiče museli velmi dlouho – často až do své smrti – podporovat své dospělé děti svým finančním jakož i sociálním kapitálem (vzpomeňme, na cokoliv, co jsme chtěli *sehnat* nebo museli zařídít, jsme museli mít nějaké známé). Tyto transfery byly mnohdy náročné nejen finančně, ale byly náročné i na energii a čas. V mnohých rodinných sítích byly regulérním životním programem seniorů na důchod. (3) Možnosti investovat finanční zdroje do kapitálu, který by na stáří přinášel dodatečný důchod, byly z důvodů illegitimity soukromého podnikání v socialistické ekonomice v podstatě minimální.

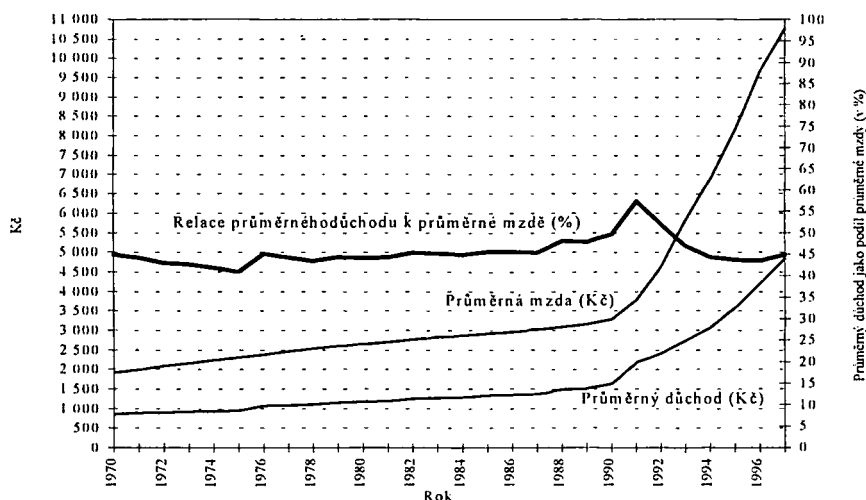
Nynější kohorty českých důchodců tak vstupovaly do své ekonomicky neaktivní fáze ve srovnání s jejich západními vrstevníky s mnoha handicap. Jedním z důsledků je nyní fakt, že jejich životní úroveň je v převážné míře závislá na aktuální výši jejich starobní penze, neboť celkově je dnešní příjem českých důchodců tvořen z devadesáti procent příjmem z důchodového zabezpečení, pět procent tvoří zaměstnanecký příjem a pět procent příjem z jiných zdrojů. A tato proporce se bude měnit zatím jen zvolna, neboť ještě nějaký čas potrvá, než se k důchodcovské penzi přidruží příjmy z dodatečného dů-

podle názoru české veřejnosti by byl bohatý ten, kdo vydělá 3,6 násobek průměrného českého příjmu. Tyto údaje naznačují, že česká veřejnost má o bohatství poměrně umírněné představy. Co je ovšem pro českou společnost symptomatické, 84 % naší veřejnosti se domnívá, že ti, kdo dnes mají u nás velký majetek, ho nezískali úplně poctivým způsobem [„O názorech...“ 1997].

chodového připojištění, které bylo zavedeno v roce 1995, nebo příjmy z kapitálových výnosů.

Výše starobní penze a její poměr k příjmům ekonomicky aktivní populace je tudíž důležitou proměnnou v našich úvahách o objektivní chudobě českých seniorů. Obrázek 1 ukazuje časovou řadu vývoje jednak průměrného měsíčního příjmu a průměrného měsíčního důchodu, jednak vývoj relace průměrné starobní penze k průměrnému příjmu.

Obrázek 1. Vývoj průměrného měsíčního příjmu, průměrného starobního důchodu a podílu průměrného měsíčního starobního důchodu na průměrném měsíčním příjmu v ČR 1970-1996

Pramen: MPSV.

V roce 1997 byl průměrný měsíční starobní důchod 4 840 Kč, což bylo 45 % průměrného hrubého českého měsíčního příjmu (data MPSV).³ Tato relace mezi průměrným důchodem a průměrnou mzdou je víceméně zachovávána, jak ukazuje graf, od roku 1970 [Důchody 1996]. Vzhledem k tomu, že české starobní důchody nejsou zdaněny, je adekvátnější porovnávat průměrný důchod s průměrnou čistou měsíční mzdou. V roce 1996 byla relace mezi průměrnou penzí a průměrnou mzdou 57 %. Ještě jiný poměr získáme z dat šetření domácností. Dlouhý [1995] vypočítal, že příjem na hlavu domácnosti důchodců byl 79 % příjmu na hlavu české domácnosti.

Současný poměr průměrného důchodu k průměrné mzdě, který činí 45 %, je považován mnoha českými odborníky za nízký. V zahraničí je tento poměr v různých zemích různý. V Holandsku činí 48 %, ve Francii kolem 55 %, ve Velké Británii kolem 40 % a v Německu 53 %. Na druhé straně je ve Španělsku 90 %, Portugalsku 82 % a Řecku 87 % [Vostatek 1997]. Naši odboroví experti požadují, aby se tento poměr ustálil minimálně na

³) Průměrné údaje o mzdách a penzích (jako většina průměrů) vždy skrývají poměrně velkou variabilitu, která vyplývá ze značné míry redistribuce v různých příjmových skupinách. Např. v roce 1996 byl poměr důchod-mzda ve skupině, která měla jen 50 % průměrného příjmu, asi 80 %, kdežto ve skupině s dvojnásobným příjmem než průměrným pouze 38 % [Hiršl 1997].

50 %, což by podle Hiršla [1977] při dnešních daňových podmínkách znamenalo důchodovou kompenzaci ve výši 65 % čisté mzdy. Vycházejí z toho, že evropští experti tvrdí, že k tomu, aby člověk mohl důstojně prožít své důchodové stáří, potřebuje mít alespoň 75 % příjmu, který měl v době ekonomické aktivity.⁴ V Německu je v současné době relace čistého průměrného příjmu a důchodu asi 70 %, ale do roku 1999 by se měla snížit na 64 %; v Holandsku je to 67 %, ve Francii asi 70 %, ve Velké Británii 52 %. Ve Španělsku, Portugalsku a Řecku se tyto hodnoty pohybují ovšem na 96-98 %.

Z těchto evropských údajů je patrné, že mezinárodní komparace není jednoduchá. Pro posouzení příjmové situace důchodců je třeba znát celkový kontext systému welfare režimu příslušné země, je nutné vědět, jaký esping-andersenovský režim sociálního státu převládá⁵ a jaké možnosti měly populace jednotlivých zemí zajistit si v průběhu svého života svůj standard na důchod.

Z hlediska příjmové diferenciaci či příjmové nerovnosti zaznamenáváme ve vývoji úrovně starobních důchodů v celém období po roce 1989 zajímavou tendenci. Zatímco se příjmové nerovnosti ekonomicky aktivní populace zvyšují, starobní penze se vyrovnávají a nerovnosti se snižují. Ilustruje to tabulka 1.

Tabulka 1. Příjmové nerovnosti starobních důchodů – rozložení výše důchodů k průměrnému důchodu v roce 1989 a 1996

Podíl výše důchodu k průměrnému důchodu (%)	1989		1996	
	Výše důchodu v Kč	% důchodců	Výše důchodu v Kč	% důchodců
-89	-1 437	45	-3 851	26
90-109	1 438-1 757	26	3 852-4 710	48
110-129	1 758-2 076	17	4 711-5 560	21
130+	2 077+	12	5 561+	5
Průměr	1 598	100	4 280	100

Pramen: Hiršl [1997].

V roce 1996 pobíralo 26 % českých důchodců penzi, jejíž výše dosahovala 90 % průměrné starobní penze. V roce 1989 byl tento podíl 45 %, tedy téměř dvojnásobný. Podíl důchodců, jejichž penze byla 1,3 násobkem průměrného důchodu, byl v roce 1996 pouhých 5 %, zatímco v roce 1989 byl 12 %, tedy více než dvojnásobný. Podíl důchodců s nižším než průměrným důchodem se tak v roce 1996 ve srovnání s rokem 1989 snížil a podíl důchodců s výrazněji vyšším důchodem než průměrným se v roce 1996 ve srovnání s rokem 1989 také snížil. Výsledkem je tendence k příjmové nivelizaci.

Mnozí sociální vědci v západních zemích by snižující se příjmové nerovnosti hodnotili velmi pozitivně. Ve skupině důchodců (a navíc v české společnosti, kde máme s příjmovou nivelizací a jejími sociálními efekty své bohaté zkušenosti) je nutno tento

⁴) Je škoda, že česká statistika ani Ministerstvo práce a sociálních věcí nezveřejňují data o tom, jak velkou část posledního příjmu v době před důchodem starobní důchod v různých kategoriích zaměstnanců kompenzuje.

⁵) Např. v tzv. liberálním modelu sociálního státu je důraz kladen především na sociální pomoc pro ty, kdo se octnou v nouzi. Platí-li teze, že generace seniorů, které dnes odcházejí do důchodu, jsou na tom z hlediska životního standardu velmi dobře, je v tomto kontextu legitimní klást otázku, zdali se má stát starobním důchodem vůbec zaobírat.

vývoj hodnotit méně příznivě. Znamená totiž, že lidé s nízkými příjmy si v důchodu příliš nepohorší. Jejich životní úroveň zůstane v podstatě na téže (nízké) hladině. Příjem lidí s nadprůměrnou mzdou (při dvojnásobku průměrné mzdy činí důchod, jak jsme si již ukázali, jen 38 %) se ovšem po odchodu do důchodu propadá výrazně. Vyšší příjmové skupiny mohou z této skutečnosti – za předpokladu, že fakta tohoto druhu budou ve veřejnosti obecně známa – vyvodit dvojí závěr. Tento stav budou chápat jako jasný signál, že česká sociální politika chce být v oblasti důchodového zabezpečení vysoce solidaristická, s tímto faktem se smíří a budou se v průběhu své ekonomicky aktivní fáze snažit vytvořit si dodatečné zdroje, které jim navýší jejich příjmovou úroveň v době důchodu. V tom případě může vláda v těchto kruzích nalézt podporu pro reformní kroky důchodového systému, který by byl založen na jeho kapitálové formě (to je vytvoření druhého a třetího pilíře financování důchodů přes privátní penzijní fondy). Druhou možností je, že se s touto skutečností nesmíří a budou politickými prostředky vyvíjet tlak na změnu důchodové redistribuce. Ta by vedla k novému důchodovému zákonu. Zdali by v takové situaci podporovali systém průběžného financování, nebo financování kapitálové, není možné odhadnout. Velmi by totiž záleželo na způsobu nastavení parametrů v obou systémech.

Posoudit, jestli je současná úroveň příjmů důchodců nízká nebo vysoká, a zdali jsou z tohoto hlediska čeští senioři chudí nebo ne, je obtížné. Mácha [in Havlingerová 1998] se např. domnívá, že o situaci seniorů lépe vypovídá srovnání ne individuálních příjmů, nýbrž celkových příjmů různých typů domácností. Data ukazují, že v období mezi lety 1987-1996 se příjmy rodin zaměstnanců zvýšily 2,69 krát, zatímco v domácnostech důchodců 2,97 krát. Tento ukazatel by tedy naznačoval, že domácnosti seniorů v průběhu transformace nijak výrazně ekonomicky neutrpěly.⁶

Podobný závěr naznačuje i další údaj: zatímco průměrná mzda se v období let 1989-1997 zvýšila o 340 %, průměrný starobní důchod byl navýšen o 303 %.

Pokud vezmeme v úvahu jiný ukazatel, totiž jak velký podíl seniorů je pod oficiální hranicí chudoby, zjistíme, že naprostá většina důchodců je nad touto hranicí. Ze skupiny tzv. starodůchodců, jejichž výpočet důchodu byl učiněn z výdělků, které jsou z hlediska dnešní úrovně několikanásobně nižší a kteří by tak chudobou mohli být ohroženi nejvíce, spadá podle informací MPSV pod životní minimum jen minimální počet případů. Jejich nárůst důchodů byl totiž jak známo příznivější než ve skupině mladodůchodců. Ale i mezi nimi propadají senioři pod hranici oficiálního životního minima jen výjimečně. Pokud se tak stane, je to především proto, že kvůli zdravotním potížím mají např. nárok na příspěvek státní sociální podpory na výživu. Podle starších výpočtů Dlouhého [1995] pro dvoučlenné domácnosti bylo v roce 1992 pod hranicí životního minima 1,9 % domácností sestávajících ze dvou důchodců. V roce 1995 se tento podíl snížil na 1,4 %.

Jako jeden z indikátorů ekonomické situace důchodců a populace ve věku těsně před důchodem (ve věkové skupině 50+) by mohl sloužit zájem této populace o penzijní připojištění. V našem výzkumu na reprezentativním vzorku české populace starší padesáti let (50+) jsme v roce 1996 zjistili následující rozložení postojů k této možnosti ekonomického přilepšení na stáří (viz tabulku 2).

⁶) Podobný závěr indikují i údaje z šetření ČSÚ z roku 1996. Tehdy byl čistý příjem na osobu v domácnostech důchodců 4 401 Kč měsíčně, což bylo o 800 korun více než v domácnostech se čtyřmi členy, kde máma nepracovala.

Tabulka 2. Zájem o penzijní připojištění v populaci ve věku 50+ podle ekonomického statusu
 Otázka: *V poslední době se hovoří o možnostech penzijního připojištění. Uvažujete o tomto způsobu spoření?*

	ekonomicky aktivní	důchodci
Neuvažuje	32	82
Přemýšlí, ale ještě nerozhodnut	23	6
Je vážným zájemcem	6	1
Je již připojištěn	40	11
Celkem	100 (N = 405)	100 (N = 806)

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR⁷ ve věku 50 a více let, listopad 1996.

Zatímco převážná většina respondentů-důchodců o penzijním připojištění pochopitelně neuvažuje (ale 11 % je připojištěno), z osob ekonomicky aktivních předdůchodového věku tento způsob přilepšení na stáří striktně odmítla pouze jedna třetina respondentů (ale plných 40 % má penzijní připojištění sjednáno). Nedostatek financí jako důvod odmítnutí uvedlo 9 % ze všech důchodců a 5 % z ekonomicky aktivních respondentů. Naopak dobrou finanční situaci („z finančního hlediska penzijní připojištění nebude zapotřebí“) uvedla 3 % důchodců a 2 % ekonomicky aktivních.

Podíl devíti procent důchodců, kteří vypověděli, že na připojištění nemají peníze, by neměl být automaticky chápán jako podíl chudých. Mohl by být spíše hodnocen jako stav, kdy tato skupina seniorů je na tom finančně tak, že si nemůže dovolit „utrácet“ další peníze ze svého rozpočtu. Na druhé straně onen podíl tří procent důchodců, kteří hodnotili svou finanční situaci jako natolik dobrou, že žádné finanční přilepšování na důchod nepovažují za nutné, je možno chápat jako podíl relativně bohatých. Jak uvidíme dále (viz tabulku 6), tato proporce odpovídá subjektivně vyjadřovanému pocitu bohatství mezi důchodci.

V toku výkladu si nyní dovolím udělat malou odbočku a věnovat se chvíli ekonomicky aktivní populaci, které je těsně před dovršením svého důchodového věku. Pro naše téma je to však odbočka důležitá. Z našeho reprezentativního šetření na populaci ve věku 50+ je totiž možno získat obraz, jakým způsobem bude tato skupina pokrývat výdaje své rodiny, až odejde do důchodu. Jejich výpovědi zaznamenává tabulku 3.

Tabulka 3. Jak hodlá ekonomicky aktivní respondent pokrývat výdaje své rodiny, až bude v důchodu (v %)

Všechny výdaje bude pokrývat jen ze svého důchodu	28
Bude mít nějaké úspory a majetek, což by mělo spolu s důchodem stačit	37
Bude se snažit odejít do důchodu co nejpozději, aby mohl co nejdéle pracovat	12
Bude pobírat důchod a přitom ještě pracovat	22
Budou muset vypomoci děti	2
Celkem (N = 388)	100

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR ve věku 50 a více let, listopad 1996.

⁷) Toto reprezentativní šetření českých seniorů pro nás provedl IVVM, jemuž bychom chtěli touto cestou poděkovat za dobrou spolupráci.

Celkově 30 % z dnešních ekonomicky aktivních respondentů ve věku 50+ předpokládá, že své výdaje bude kryt pouze ze svého důchodu (28 %) nebo s pomocí svých dětí (2 %). Jsou to respondenti spíše s nižším vzděláním, ženského pohlaví a definujících se jako subjektivně chudí. Je to tedy skupina, jejíž životní úroveň bude v blízké budoucnosti závislá především na opatřeních státu v oblasti důchodové politiky. Strategie zbylých 70 % této věkové skupiny jsou orientovány na aktivní roli v zajištění požadované životní úrovně. Plných 37 % respondentů uvedlo, že kombinace úspor, majetku a důchodu jim zajistí jejich životní standard, 34 % zamýšlí řešit svou finanční situaci pracovní aktivitou – buď pracovat do vyššího věku (12 %), nebo být pracujícím důchodcem (22 %).

Z hlediska zamýšlených strategií, jak v důchodu řešit své životní náklady – a je zřejmé, že očekávaný standard se odvíjí od současné životní úrovně – je tak možno rozdělit českou populaci, které se přibližuje věk odchodu do důchodu, na tři přibližně stejně početné skupiny: více než třetina osob je přesvědčena, že v důchodu nebude mít díky svým úsporám, majetku a očekávané úrovni starobního důchodu finanční potíže. Druhá třetina si není jista, zdali by jí pouze starobní důchod dokázal zajistit požadované výdaje. Proto má ve svých plánech na důchod zabudovanou strategii práce. Pro český trh práce zde leží významný vzkaz: poptávka po práci se může díky tomuto seniorskému faktoru krátkodobě poměrně značně zvyšovat: jednak tím, že se každoročně poněkud prodlužuje věk, v němž vzniká nárok na důchod, jednak tím, jak jsme viděli, že třetina českých seniorů plánuje i v době důchodového věku na trhu práce dále zůstat.

Vraťme se ale zpět k našemu problému. Důležitým ukazatelem v úvahách o chudobě je struktura výdajů domácností. Tabulka 4 přináší srovnání této struktury u zaměstnanců a důchodců.

Tabulka 4. Struktura peněžních výdajů domácností v ČR v roce 1996 (v %)

Ukazatel	Domácnosti zaměstnanců	Domácnosti důchodců
Výživa	27	38
Alkohol a tabák	4	4
Odivání a obuv	9	5
Bydlení	14	21
Bytové zařízení, provoz domácnosti	9	9
Osobní potřeby a léčebná péče	5	5
Doprava a spoje	13	7
Kultura, vzdělání, sport, rekreace	12	7
Ostatní	8	7

Pramen: Bakičová, Bautzová, Klánová [1997].

Mohlo by se zdát, že čeští senioři nemají ve spotřebě příliš stupňů volnosti. Mnozí zažívají při vstupu do důchodu snížení příjmové úrovně a z peněz, které mají k dispozici, utratí přibližně dvě třetiny za nezbytné výdaje denní potřeby: výživu (38 %), bydlení a provoz své domácnosti (30 %). Domácnosti zaměstnanců na tyto položky vydávají méně, jejich výdaje činí 50 %. Nicméně je jasné, že senioři jsou celkově skupinou, která by měla být již plně vybavena z hlediska zařízení domácnosti a také saturována předměty dlouhodobé spotřeby, oděvy, obuvi apod. Tabulka 5 ukazuje, jak dalece je tato teze pravdivá.

Tabulka 5. Struktura vlastnictví předmětů dlouhodobé spotřeby v domácnostech respondentů ve věku 50-59, 60-69 a 70+ let v ČR v roce 1996

Předmět	50-59	60-69	70+
Chladnička s mrazničkou	93	87	85
Telefon	58	41	42
Automatická pračka	80	64	48
Barevný televizor	95	87	80
Mikrovlnná trouba	29	16	9
Osobní počítač	14	6	3
Automobil	69	41	23
Zahrádka (není součástí domu)	35	28	26
Chata, chalupa	26	19	8

Pramen: Rabušic, Mareš: 50+. Reprezentativní šetření populace ČR ve věku 50 a více let, listopad 1996 (N = 1302).

Tabulka zřetelně vypovídá o tom, že z hlediska vybavenosti domácností není především mezi „padesátníky“ a „šedesátníky“ příliš velkých rozdílů. Tato data také naznačují, že domácnosti, které jsou na prahu důchodu (skupina 50-59 let), jsou materiálně vybaveny více než slušně.

V tomto kontextu je také nutno připomenout, že podle výsledků sčítání lidu z roku 1991 žilo 52 % populace ve věku 60 a více let ve vlastních rodinných domcích, přičemž odpovídající podíl celé populace ČR byl 43 %. Z těch, kdo nežili v rodinných domcích, nýbrž v bytech a byli starší 60 let, jich 83 % žilo v bytech I. nebo II. kategorie. Z našeho výzkumu seniorů v roce 1996 navíc víme, že 91 % respondentů ve věku 70 a více let, 87 % ve věku 60-69 let a 87 % ve věku 50-59 let je plně spokojeno se svým bydlením a většina si přeje zůstat tam, kde bydlí (asi 80 % našich respondentů nemělo zájem se stěhovat). Pouze 5 % seniorů se obávalo, že se bude muset ze svého bytu vystěhovat navzdory své vůli, především z ekonomických důvodů.

Všechny tyto indikátory naznačují, že z hlediska objektivních ukazatelů na tom nejsou čeští senioři ve srovnání s normální českou populací nijak dramaticky špatně. Jediným jasným a zřetelným rozdílem ve srovnání s ekonomicky aktivní populací je úroveň příjmů. Tento rozdíl bude ovšem vypadat méně hrozivě, když vezmeme v úvahu celkové materiální zajištění domácností důchodců a opět si zopakujeme, že senioři jsou skupinou, která již nemusí dělat žádné větší investice a že i úroveň spotřeby je celkově nižší. Americké odhady dokonce tvrdí, že senioři potřebují, ve srovnání s neseniory, menší příjem k tomu, aby si udrželi srovnatelnou životní úroveň [Atchley 1988].

Nastala tedy vhodná doba zodpovědět první část naší otázky o tom, zda jsou čeští senioři chudí nebo ne. Z pohledu oficiálně stanovené hranice chudoby je možno konstatovat, že čeští senioři chudí nejsou.⁸ Navíc má česká sociální politika v sobě zabudován mechanismus, který brání propadu seniorů do chudoby, tedy pod hranici životního mini-

⁸) S tímto závěrem hluboce nesouhlasí jeden z anonymních recenzentů této stati. Jeho rozsáhlý posudek se svým charakterem blíží polemické stati. Navíc mě nabádá k tomu, abych sesbíral další objektivní charakteristiky, které by ukázaly, že můj závěr není správný. Některá data jsem na tento popud skutečně doplnil, jejich povaha mě však nevedla k tomu, abych své závěry korigoval. Budu samozřejmě svému recenzentovi velmi vděčen, když svůj posudek přepracuje do formy polemiky a na stránkách *Sociologického časopisu* ji zveřejní.

ma: starobní důchody jsou chráněny prostřednictvím pravidelné valorizace před inflací a způsob výpočtu důchodu je nastaven tak, že ten, kdo má za sebou patřičný počet ekonomicky aktivních let se může dostat pod úroveň životního minima jen obtížně.⁹ Také objektivní indikátory životní úrovně vypovídají o tom, že situace českých seniorů není vůbec tak dramatická, jak by mohl napovídat obraz dedukovaný z rétoriky některých politiků, jakož i sociálněvědních analytiků. Domnívám se navíc, že prostřednictvím těchto objektivních dat je třeba korigovat ponurou generalizaci, kterou učinil anglický sociolog Laczko [1994] o situaci seniorů ve střední a východní Evropě a která praví, že díky přechodu k tržním ekonomikám dochází v těchto zemích ke zvyšující se marginalizaci starých osob. Takovýto závěr není možné na českou společnost aplikovat.

V sociální gerontologii je dlouhodobě známým faktem, že obecně se v důchodu zvyšují pocity ekonomické deprivace [Riley a Foner 1968]. V české společnosti mohou být z důvodů procesu transformace tyto pocity deprivace ještě mnohem intenzivnější. Ve hře jsou tři faktory: (1) do roku 1966 se pro českou společnost nebývalým a bezprecedentním způsobem zvýšily možnosti konsumpce. Těmi ovšem, kdo z této situace nejvíce mohou těžit, je především ekonomicky aktivní populace; (2) v populaci se zvýšily příjmové nerovnosti, takže majetkové rozdíly začínají být jasně zřetelné. To v české společnosti uvyklé na rovnostářství nemůže nemít sociálně psychologické efekty; (3) příjmové nerovnosti mezi ekonomicky aktivními a důchodci narůstají. Je to způsobeno tím, že vývoj důchodů nedržel krok s vývojem mezd, což se projevuje v reálné hodnotě příjmů, jak ukazuje obrázek 2. Zatímco reálné příjmy překročily v roce 1997 úroveň roku 1989 téměř o 5 procentních bodů, reálné důchody byly v roce 1997 jen na 91 % úrovně roku 1989.

Připočteme-li k těmto skutečnostem navíc dnešní celkovou nebývale vysokou ekonomickou a sociální dynamiku českého každodenního života, můžeme s velkou pravděpodobností očekávat, že v mnoha domácnostech seniorů se odehrávají malá existenční minidramata způsobovaná *pocity nejistoty*, zda v prostředí pravidelně se zvyšujících cen energií, nájemného i zboží penze vystačí na to, co bude třeba. Z těchto psychologických důvodů je tedy možné očekávat, že senioři budou vnímat svou ekonomickou situaci jako nepříznivou. Obrátme proto nyní svou pozornost na subjektivní stránku fenoménu chudoby.

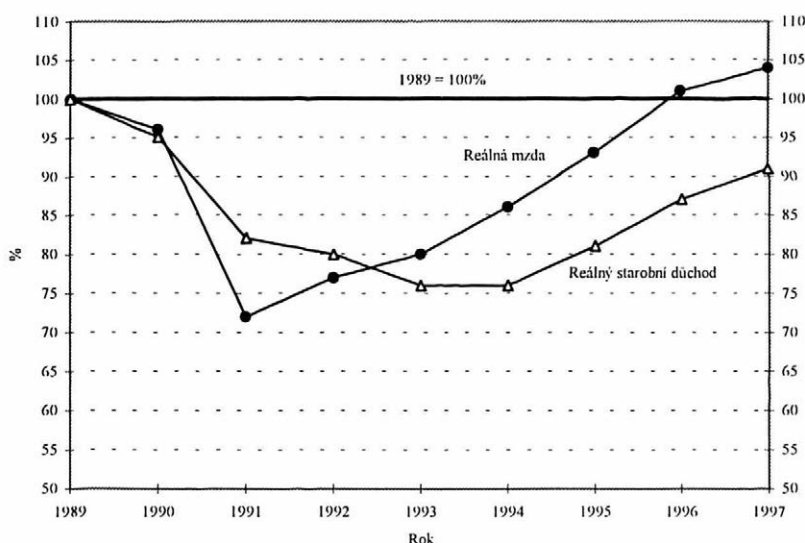
Subjektivní chudoba českých seniorů

Tak jako můžeme objektivní chudobu měřit mnoha různými způsoby, je i subjektivní chudoba vystavena mnohosti přístupů, o nichž jsme již informovali českou odbornou veřejnost na jiném místě [viz Mareš a Rabušic 1996]. Některé indikátory chudoby, které budou vypovídat o tom, jak se čeští senioři z tohoto hlediska subjektivně percipují, jsou uvedeny v následujících pasážích. Výsledky byly získány ze dvou po sobě jdoucích reprezentativních šetřeních na populaci ČR.¹⁰

⁹) I já, tak jako mnoho dalších, považuji za omyl, že v poslední zákonné úpravě důchodového pojištění z 1. 1. 1996 byla vypuštěna pasáž o tom, že pokud je starobní důchod jediným zdrojem příjmu, měla by jeho výše dosahovat alespoň úrovně životního minima. Myslím si totiž, že takové ustanovení by přinejmenším administrativně (ale i sociálně) seniorům tohoto typu výrazně zjednodušilo život. Což je aspekt, který by měl být brán v podmínkách stárnoucí společnosti velmi vážně v úvahu.

¹⁰) Jedno šetření bylo provedeno v polovině roku 1995 pod názvem *Subjektivní percepce chudoby* a jeho autory byli Mareš s Rabušicem. Respondenty zde byli obyvatelé ČR starší 18 let. Pro potře-

Obrázek 2. Vývoj reálných mezd a reálných starobních důchodů v ČR, 1989-1996

Jako obecný ukazatel individuálních pocitů chudoby či bohatství posloužila otázka, formulovaná následujícím způsobem: „V naší společnosti jsou lidé, kteří patří spíše k bohatým a lidé, kteří patří spíše k chudým. Kam byste se Vy osobně zařadil(a) na následujícím žebříčku?“ Pod otázkou byl nakreslen devítistupňový žebříček s kategorií *bohatí* nahoře a kategorií *chudí* dole a respondenti měli úkol přiřadit se na jeden z jeho stupňů. Výsledky přináší tabulka 6.

Tabulka 6. Pocity chudoby a bohatství podle ekonomické aktivity populace ve věku 50+ v ČR v roce 1995 a 1996 (v %)
(Kolapsovaná – trichotomizovaná – devítibodová škála)

ekonomický status	označující se jako:					
	chudí		střed		bohatí	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	9	26	82	65	9	9
Důchodci	39	48	61	50	0	2
Pracující důchodci	15	29	81	62	4	10
Celkem	28	39	69	57	3	5

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Celkový pocit subjektivní chudoby byl u důchodců v obou letech velmi vysoký (39 % a 48 %), nárůst subjektivního pocitu mezi květnem 1995 a listopadem 1996 indikuje zvyšující se míru deprivace – a nejen u populace důchodců. Za zmínku zde stojí podobnost

by analýz v tomto příspěvku jsem z tohoto souboru vytvořil podsoubor populace ve věku 50+. Druhé šetření bylo již zmíněné speciální šetření z listopadu 1996 nazvané 50+ autorů Rabušice s Marešem.

rozložení u kategorie ekonomicky aktivních a pracujících důchodců, podobnost, kterou budeme nacházet i u dalších ukazatelů.

Vzhledem k tomu, že chudoba je způsobována především nedostatečným příjmem, je nutné mít při analýze subjektivní chudoby i údaje o tom, jak respondenti vycházejí ve svých domácnostech se svými příjmy. Uvádí je tabulka 7.

Tabulka 7. Jak vycházejí čeští senioři v domácnostech se svými příjmy podle ekonomického statusu (1995 a 1996, populace ve věku 50+, v %)
 Odpovědi na otázku: *Jak vycházíte ve své domácnosti se svými současnými příjmy?*

ekonomický status	obtížně		někdy s obtížemi, někdy dobře		dobře	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	16	17	44	44	40	38
Důchodci	39	31	43	44	19	25
Pracující důchodci	15	12	35	38	50	50
Všichni	30	24	42	43	28	33

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: *50+* (N = 1302)

Podíl důchodců, kteří vycházejí obtížně se svými příjmy, a mohou tak být pokládáni za chudé, je vysoký, mezi roky 1995 a 1996 se však, na rozdíl od obecného pocitu chudoby, snížil. Odpovídá to objektivní ekonomické situaci. Zatímco v roce 1995 byl průměrný reálný důchod 107 % průměrného důchodu z roku 1993, v roce 1996 tento podíl již činil 115 %. I v tomto případě, stejně jako u indikátoru obecného pocitu chudoby, byl podíl chudých důchodců ve srovnání s ekonomicky aktivními přibližně dvojnásobně vyšší. Podíl pracujících důchodců, kteří vycházejí obtížně se svými příjmy, byl ze všech tří kategorií nejnižší. Tabulky 6 a 7 odhalují dva důležité poznatky: (1) Pocit chudoby je u českých důchodců (ale nejen u nich) intenzivnější na obecné úrovni než ve spojení s úrovní příjmu; (2) ekonomicky aktivní respondenti a pracující důchodci hodnotí svou situaci z hlediska chudoby přibližně stejně.

Analýza subjektivního hodnocení příjmů bývá obvykle také doplňována otázkou, na co všechno příjmy v domácnosti respondentům postačují. Tabulka 8 tuto situaci popisuje.

Budeme-li považovat za subjektivně chudé všechny ty, kdo nemají peníze ani na levné potraviny, spolu s těmi, kdo mají peníze jen na nejlevnější potraviny, nebo dokonce ani na ně ne, bylo v roce 1995 z tohoto hlediska chudých 47 % důchodců, v roce 1996 pak 31 %.

A jaká sociální situace vzbuzuje u respondentů pocit chudoby? Respondentům jsme nabídli čtyři typy sociálních situací, výsledky uvádí tabulka 9.

Tabulka 8. K čemu postačoval příjem v českých domácnostech v roce 1995 a 1996 (populace ve věku 50+, v %)

K čemu vám váš příjem v domácnosti postačuje?	ekonomický status							
	Ekonomicky aktivní		Důchodci		Pracující důchodci		Celkem	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Peníze stačí na všechno, ale musíme dobře hospodařit	45	47	21	34	35	55	30	41
Musíme velmi šetřit, než si koupíme drahé věci	39	40	33	36	31	35	35	37
Peníze máme jen na nákup nejlevnějších věcí	15	11	35	19	31	9	28	15
Peníze stačí jen na nejlevnější potraviny	2	2	10	9	4	1	7	6
Často nemáme dost peněz ani na nákup levných potravin	0	0	2	3	0	1	1	2

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361)
a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Tabulka 9. Pocit chudoby v různých sociálních situacích v roce 1995 a 1996 (populace ve věku 50+, v %)

ekonomický status	Pocit chudoby:							
	před Vánocemi		před letní dovolenou		při nákupu oblečení		při nákupu potravin	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
Ekonomicky aktivní	30	44	40	46	25	40	21	26
Důchodci	52	53	53	41	46	42	40	41
Pracující důchodci	35	37	39	34	27	32	23	21
Celkem	44	48	48	42	37	40	32	34

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361)
a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Zdá se, že pro důchodce jsou z hlediska pocitu chudoby nejvíce frustrující situací Vánoce, kdy se cítí chudými více než polovina z nich. V ostatních situacích se podíl subjektivně chudých pohybuje kolem 40 %. Zajímavé jsou v této souvislosti údaje o ekonomicky aktivní populaci. I zde se podíly subjektivně chudých pohybovaly v roce 1996 kolem 40 % (jen nákup potravin nebyl problém) a tyto podíly byly mnohem vyšší než podíly subjektivně chudých pracujících důchodců.

Všechny dosud uvedené položky měřící subjektivní chudobu mohou být chápány jako validní indikátory. Mnohem vytříbenější je však tzv. subjektivní hranice chudoby (nebo též subjektivní životní minimum), jejímž prostřednictvím můžeme stanovit, jaká by byla příjmová hranice chudoby, kdyby ji definovali ne experti, kteří tak činí v případě objektivní hranice chudoby, nýbrž veřejnost sama.¹¹ Výsledky poskytuje tabulka 10.

¹¹⁾ Subjektivní hranice chudoby vzniká na základě řešení lineární regrese dat, která vznikají z otázky na minimálním příjmu (*Kolik by potřebovala vaše domácnost nejméně měsíčně, kdyby to*

Tabulka 10. Subjektivní hranice chudoby (SHCh) pro různé typy domácnosti respondentů ve věku 50+ v roce 1995 a 1996

Typ domácnosti	(1)		(2)		(3)		(4)		(5)	
	SHCh (Kč)		% domácností pod SHCh		struktura chudoby		průměrný měsíční příjem (Kč)		výše životního minima (Kč)	
	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996	1995	1996
důchodce-jedinec	4 465	4 838	90	67	48	62	3 497	5 354	2 440	2 890
důchodce-dvojice	6 350	6 622	40	16	28	16	7 287	8 662	4 360	5 110
ek. aktivní jedinec	5 141	5 349	22	19	1	2	6 800	7 774	2 440	2 890
ek. aktivní dvojice	7 647	7 343	19	8	7	4	12 818	12 913	4 360	5 110
rodina s dětmi	10 691	9 785	40	11	9	3	12 966	16 094	8 160*	9 470*
pracující důchodci	7 017	6 960	42	24	7	13	9 768	11 020	x	x
Celkem	x	x	41	30	100	100	x	x	x	x

*) rodiče se dvěma závislými dětmi ve věku 15-26 let

Pramen: Data z výzkumů Mareš, Rabušic: *Subjektivní percepce chudoby* (N = 361) a Rabušic, Mareš: 50+ (N = 1302)

Z této tabulky lze vyčíst několik podstatných skutečností. Především, podíl důchodců pod subjektivně definovanou hranicí chudoby (sloupec 2) byl jak u důchodců-jedinců, tak u důchodcovského páru v roce 1996 podstatně nižší než v roce 1995, což opět odráží celkově lepší příjmovou situaci důchodců v zemi. Nicméně míra takto subjektivně definované chudoby byla v obou letech několikanásobně vyšší než míra chudoby objektivní.

Srovnáním údajů ze sloupce 5, který uvádí výši životního minima v příslušném roce, s údaji ze sloupce 1, v němž je výše příjmů, které považovaly jednotlivé typy domácností za minimálně nutné pro holé živobytí, si můžeme udělat obrázek, do jaké míry se liší představy veřejnosti o životním minimu s názory expertů. Tak např. domácnosti sestávající z manželského páru důchodců se v roce 1996 domnívaly, že na holé živobytí by jim mělo v průměru stačit 6 662 Kč. Životní minimum by jim ovšem přidělilo pouze 5 110 Kč. Rozdíl činí plných 1 552 Kč měsíčně. Kdyby vláda chtěla tomuto seniorskému *vox populi* vyhovět, musela by zvýšit životní minimum pro domácnosti dvou dospělých osob o 30 %. Subjektivní životní minimum pro domácnosti důchodců-jedinců se ještě více rozchází s legálním životním minimem. Rozdíl v tomto případě činí 1 948 Kč, a chtěla-li by vláda své životní minimum dorovnat do minima, požadovaného seniorskou veřejností, musela by ho navýšit o plných 67 %.

Co všechna tato data o subjektivní chudobě znamenají a jak mohou být interpretována? Česká „objektivní“ tvrdá data ukazují, že čeští senioři by měli být schopni uspokojovat všechny své základní potřeby a že z hlediska majetku na tom nejsou nijak podstatně hůře, než je průměrný stav v populaci. Nicméně jejich *pocity deprivace* jsou relativně vysoké. Pocity chudoby zaznamenané prostřednictvím různorodých indikátorů permanentně naznačují, že její výskyt se pohybuje v rozmezí 30-50 % českých domácností důchodců. Tato data by mohla být sociálně významná, neboť signalizují, že část českých důchodců nemusí mít daleko k pocitům sociální exkluze, sociálního vyloučení.

mělo být jen na holé živobytí a nic víc?), na skutečný příjem, na počet dospělých členů domácnosti a počet jejich dětí.

Je známým faktem, že mezi objektivními a subjektivními indikátory chudoby je vždy značný rozdíl.¹² Chudoba je relativním konceptem a sociologie již dlouho ví, že ani celkové a výrazné zvýšení životní úrovně nemůže odstranit prvek sociální stratifikace, tedy fakt, že někdo je nahoře a jiný zase dole, a nemůže tudíž ani odstranit chudobu a především pocity chudoby. V takovém případě se prostě pouze posunou její hranice. U seniorské populace a navíc v zemi, která prochází zásadní ekonomickou transicí, je tento stav vlastně logický. Tempo celkových společenských změn je vysoké a jeho efekty se objevují v nejrůznějších oblastech naší každodennosti. Schopnost seniorů, pro něž je jistá pravidelnost a stereotypičnost života důležitá, reagovat pružně na všechny tyto změny je menší než u populace neseniorské. Výsledkem jsou pak pocity neštěstí, odcizení a anomie, které s pocitem chudoby korelují.¹³

Zvláštní kategorii tvoří pracující důchodci. Jejich pocity chudoby, jak jsme viděli v našich datech, byly mnohem nižší než u důchodců, v některých případech byly dokonce nižší než u ekonomicky aktivní populace. Prostředí světa práce s jeho pravidelným příjmem jako přídatkem k důchodu, sociálními kontakty na pracovišti a strukturací týdne má na seniory celkově blahodárny vliv. S jistou dávkou licence je možné tento výsledek považovat za další ukazatel toho, že prodlužování věkové hranice pro odchod do důchodu může mít v českém prostředí veskrze pozitivní efekt.

Závěr

Chudoba je nesnadný analytické fenomén. Odpovědět na otázku položenou v názvu této stati není jednoduché, neboť záleží na perspektivě. Koncept chudoby seniorů byl a je častou zbraní v politické rétorice kdekoli na světě a jeho používání často sílí především v době před volbami. Česká politická scéna se nechová jinak, a proto nás nemůže překvapovat, že některé politické strany pokazují na „katastrofickou“ situaci důchodců a využívají ji k argumentaci o asociálním a nehumánním charakteru české sociální politiky. Tento obraz o chudých důchodcích, ochotně šířený médii, jistě přispívá k tomu, že sami důchodci přijímají tuto konstrukci za svou, takže se pro ně stává objektivním faktem.

Troufám si říci, že chudoba českých seniorů není z hlediska současného českého standardu životní úrovně velkým problémem. Z hlediska subjektivního je však jejich chudoba problémem velmi závažným. Tento fakt nemůže být zlehčován tím, že subjektivní chudoba je v české společnosti konstruována prostřednictvím psychologického a sociálního milieu transformující se společností. A v žádném případě není možné tvrdit, že taková chudoba je méně reálná než chudoba objektivní. Připomeňme si v tomto kontextu tzv. Thomasův teorém, na který tak často upozorňují sociální konstruktivisté: pokud lidé definují nějakou situaci jako reálnou, stává se reálnou ve svých konsekvencích. Při těchto úvahách nad chudobou, ať objektivní či subjektivní, bychom ovšem neměli zapomínat na

¹²⁾ Podobnou výraznou diskrepanci mezi objektivní a subjektivní chudobou nalézají v současné době ve svých výzkumech také polští sociologové, jak o tom informovali na kongresu Evropské sociologické asociace v srpnu 1997 v britském Colchesteru. Ovšem podíly domácností definujících se jako subjektivně chudé byly poměrně vysoké i v tak bohatých zemích, jako je Švédsko a Austrálie. Pod subjektivní hranici chudoby bylo v Austrálii na počátku devadesátých let 22 % domácností, ve Švédsku 13 % [Saunders, Halleröd a Matheson 1994].

¹³⁾ Senioři, kteří se cítili subjektivně chudí, mnohem častěji tvrdili (64 % respondentů), že život byl u nás před rokem 1989 mnohem lepší než dnes. Z těch, kdo se subjektivně chudí necítili, zastávalo tento názor jen 25 % respondentů. Korelace mezi anomii a pocitem chudoby byla 0,32.

důležité poselství holandského badatele Abrahama de Swaana, který nabádá: „Problémem chudých je přežít. Problém chudoby je problém bohatých, jak rozdělovat některé přebytky, aniž by se změnila pravidla pro jejich akumulaci a pro jejich ochranu“ [Swaan 1988: 14].

Je jasné, že čeští senioři jsou dnes díky vývoji v minulých desetiletích výrazně závislí na státních institucích: na úrovni starobních důchodů, bytové politiky, systému zdravotního pojištění, jakož i na programech sociální péče pro seniory. Teprve nové kohorty seniorů, které budou schopny využívat nejrůznějších strategií, které se objevují v rámci tržní ekonomiky (např. penzijní připojištění, soukromé vlastnictví bytů, kapitálové investice apod.), začnou být na státu závislé méně, což může přispět k pocitům větší majetkové a příjmové jistoty, a tím i k méně intenzivním pocitům deprivace a sociálního vyloučení.

Chudoba a sociální exkluze jsou věrnými partnery. Kdo je chudý, nemůže participovat na aktivitách víceméně běžných v dané společnosti, a je tedy ze života společnosti vyloučen. Západní politické myšlení se problémem sociální exkluze v posledních letech intenzivně zabývá a dochází k poznání, že její existence vlastně znamená vážné porušování sociálních práv a že je tudíž protikladem občanství, což indikuje vážný stav rozkladu demokratických společností, neboť ukazuje, že principy, na nichž jsou tyto společnosti založeny, se nestaly skutečností [Strobel 1996].

V moderní společnosti jsou však senioři, zdá se, ohrožováni spíše sociální exkluzí než chudobou. Stáří totiž samo o sobě obsahuje rizikové faktory, které vytvářejí pro sociální exkluzi živnou půdu. Tím hlavním může být již samotný odchod do důchodu, který omezuje možnost zachovat své sociální okruhy (prostředí práce) v plném rozsahu a přispívá k menším možnostem sociální interakce. To je samozřejmě klíčový problém, neboť sociální interakce nemůže být garantována bohatstvím (nedá se koupit) a nemůže být nahrazena žádnou ekonomickou provizí (důchodem). K možnosti vzniku sociálního vyloučení přispívá také smrt partnera, která je v určitém věku fatální, dále závažná choroba znemožňující vykonávat každodenní činnosti nebo nutnost přestěhovat se do jiného typu bydlení (z důvodů chudoby, nemoci či osamocení). Proto uvažujeme-li o životní situaci seniorů, měl by v ohnisku pozornosti české sociální politiky být spíše širší problém sociální inkluze než samotný problém chudoby. Budeme-li totiž schopni eliminovat sociální exkluzi seniorů, budeme také schopni eliminovat jejich potenciální chudobu.

LADISLAV RABUŠIC je docentem katedry sociologie a v současné době i proděkanem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Vyučuje kursy metodologie sociálně vědních výzkumů, kvantitativní analýzy dat, populačních studií a sociologie populačního stárnutí. Je také vedoucím kabinetu Sociální trendy. Badatelsky se soustřeďuje na sociologické aspekty populačních procesů. Dosud publikoval přes padesát statí doma i v zahraničí, je pravidelným přispěvatelem do Sociologického časopisu a Demografie. Je autorem monografie Česká společnost stárne (1995) a editorem publikace Česká společnost a senioři (1997). V červenci letošního roku přednesl na světovém kongresu antropologie a etnologie v americkém Williamsburgu referát na téma Sexual behavior of Adolescents and HIV Risk in the Czech Republic.

Literatura

Atchley, R. C. 1988. *Social Forces and Aging*. Fifth Edition. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.

Bakičová, H., L. Bautzová, E. Klánová 1997. „Konečně blahobyť!“ *Ekonom*, č. 31: 14-17.

- Crystal, S. 1996. „Economic Status of the Elderly.“ Pp. 388-409 in *Handbook of Aging and the Social Sciences* (4th ed.), ed. by R. H. Binstock and L. K. George. San Diego: Academic Press.
- Dlouhý, J. 1995. *Vývoj příjmového rozdělení domácností ČR v letech 1992 až 1995*. Nepublikovaný rukopis. Praha: MPSV.
- Důchody. *Souhrnné informace*. 1996. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Gulbrandsen, L., A. Langsether 1997. „Wealth Distribution between Generations: A source of Conflict or Cohesion?“ European Sociological Association Conference, University of Essex.
- Havlingerová, J. 1998. „Důchody jsou menší než v roce 1989, ale často nebývají jediným příjmem.“ *MF Dnes*, 18. 4.: 15.
- Hendricks, J., C. D. Hendricks 1986. *Aging in Mass Society. Myths and Realities*. Third Edition. Boston: Little, Brown and Company.
- Hiršl, M. 1979. „Analýza skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v ČSSR v roce 1976.“ *Výzkumné práce B* 78. Praha: ČS VÚPSV.
- Hiršl, M. 1988. „Vývoj skupin obyvatelstva s omezenou možností spotřeby v letech 1980-1985.“ *Výzkumné práce B* 110. Praha: ČS VÚPSV.
- Hiršl, M. 1997. „Proč je v České republice nutná důchodová reforma.“ *Pohledy*, č. 4: 6-9.
- „Hodnocení současné sociální politiky.“ 1997. *Výzkum 97-04*. Praha: IVVM.
- Laczko, F. 1994. *Older People in Eastern and Central Europe*. London: HelpAge International.
- Mareš, P., L. Rabušic 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti.“ *Sociologický časopis* 32: 297-315.
- „Názory na sociální situaci důchodců.“ 1994. *Výzkum 94-02*. Praha: IVVM.
- „O názorech veřejnosti na majetkové rozdíly.“ 1997. *Výzkum 97-01*. Praha: IVVM.
- Preston, S. H. 1984. „Children and the Elderly. Divergent Paths for America's Dependents.“ *Demography* 21: 435-456.
- Saunders, P., B. Halleröd, G. Matheson 1994. „Making Ends Meet in Australia and Sweden: A Comparative Analysis Using the Subjective Poverty Line Methodology.“ *Acta Sociologica* 37, No. 2: 3-22.
- Strobel, P. 1996. „From poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights.“ *International Social Science Journal* 148: 173-189.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of State: Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Večerník, J. 1991. „Úvod do studia chudoby v Československu.“ *Sociologický časopis* 27: 577-602.
- Večerník, J. 1995. „Změny v rozdělení příjmů domácností 1988-1992.“ *Demografie* 37: 87-101.
- Vostatek, J. 1997. „Starobní důchody.“ *Ekonom*, č. 15: 71.
- Walker, A. 1993. „Poverty and Inequality in Old Age.“ Pp. 280-303 in *Ageing in Society*. 2nd Edition, ed. by J. Bond, P. Coleman, and S. Peace. London: SAGE Publications.
- Walker, A., A. Guillemand, J. Aber 1993. „Older People in Europe: Social and Economic Problems.“ *Report of the European Community Observatory*. Strasbourg: EU.

Summary

The paper seeks to answer the question of the economic situation of the Czech retired elderly, and whether they are poor or not. Since poverty is a social problem and because any social problem has its objective and subjective sides, the analysis of poverty must respect this. Therefore the author divides his analyses into two parts. At first, various objective indicators of the living standard of the Czech elderly (e.g. relation of mean income and mean pension, pension income inequalities, the proportion of the elderly who are below the Czech poverty line, consumption

patterns, housing situation etc.) are presented. Their level is thought to be not dramatically bad – for instance, only about one percent of households consisting of two elderly persons falls below the Czech poverty line. The conclusion is that the Czech retired elderly are not really poor though in many cases their living standard is not very high.

Secondly, the subjective perception of poverty is analysed. Using the Dutch subjective poverty approach various indicators of subjective poverty (e.g. the minimum income question and the subjective poverty line) are presented. The conclusion is drawn that from such a subjective perspective, poverty among the Czech elderly is high: about 30-50 per cent of them perceive their situation as poor. Factors which may have contributed to such high numbers are then put forward. One of the most important that is believed to operate here is the dynamic development of Czech society: Income increase was more rapid for the economically active population than for pensions of the elderly, regular price increases – though regularly compensated by pension indexation – cannot be fully covered, which together with the presence of affluent consumption has had negative psychological effects on some of the elderly who may feel deprived and excluded.

At the end of the paper, the relation of concepts of poverty and social exclusion is mentioned briefly. It is argued that a feeling of social exclusion can be a function of age and of inevitable events which come with age: retirement, the loss of a partner, chronic disease, and moving out. Therefore, not only poverty but a broader concept of social exclusion of the elderly should be a focus of Czech social policy.